УДК 711.3

канд. арх., доц. Гнесь Л.Б.,
Львівський національний аграрний університет

СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ТА ЇХ ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРУПИ В НОВИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ УМОВАХ

Автором статті аналізуються процеси трансформації і локалізації сільських поселень та їх територіальних груп в нових соціально-економічних умовах. Характеризуються відображення основних етапів розвитку системи розселення. Характеризуються основні особливості кожного з етапів територіальної організації в різних регіонах України.

***Ключові слова**: розселення, сільська місцевість,територіальні групи, територіальна організація,*

Постановка проблеми. Період розвитку економіки в Україні в період ринкових відносин вплинув на характер виробничих відносин, і саме на виробництво в аграрному секторі.

Проблеми організації сільського середовища вивчались системно – на різних рівнях її організації - територіальному і об’єктному, де житло і житлове середовище безпосередньо пов’язане із з землею і виробництвом.

Перехід від колгоспного села в Україні до багатоукладного господарювання і політичними змінами в суспільстві, дозволило поглянути на проблему розвитку сільського середовища поселень як об’єкта природного і архітектурного проектування. Виникли нові тенденції сільського середовища, які варто вивчити і дослідити.

Стан дослідженості. Наукові дослідження про сільську місцевість і закономірності її розвитку визначилось в науковий напрямок у 60-90 рр. XXст. У колишньому СРСР теорією територіального комплексування та формування територіальної структури виробництва і розселення населення займалися М.М. Колотієвський, С. Ниммік, Е.Б. Алаєв, І.М. Маєргойз, С. І. Помазанов, В.Г. Давидович, Б.С. Хорєв, М.Д. Шаригін, Г.М. Лаппо, Б.Я. Двоскін та ін.
Проблемами сільського розселення займалась когорта вчених С.А. Ковалев, А.І. Алєксєєв, Ю.П. Михайлов, Т. Г . Нефедова, В.В. Покшишевский та інші.

При обґрунтуванні сутності територіальних систем розселення, їх класифікації, особливостей формування, слід відмітити праці Е.Б.Алаєва, В.О.Джамана, М.С.Дністрянського, А.І.Доценка, Ф.Д.Заставного, В.П.Круля, Г.М.Лаппо, Ф.М.Лістенгурта, Л.М.Нємець, М.М.Паламарчука, М.Д.Пістуна, Ю.І.Пітюренка, С.Л.Рудницького, Ю.Г.Саушкіна, А.І.Степаненка, О.Степанів, В.Садовського,

О.Г.Топчієва, М.І.Фащевського, Б.Г.Хорєва, О.І.Шаблія, І.О.Хомри.

Методичні аспекти дослідження систем розселення розробили Г.М.Анісімова, А.П.Голіков, І.І.Гудзеляк, Я.І.Жупанський, С.О.Ковальов, О.П.Литовка, С.С.Мохначук, С.Я.Ниммик, Л.Г.Руденко, Д.В.Ткач.

Загальним закономірностям розселення та просторової організації містобудівних систем присвячені праці Ю.М.Білоконя, М.М.Дьоміна, Є.С.Куця, В. І. Нудельмана, А. П. Осітнянко, Г.Й.Фільварова, І.О.Фоміна, Б.С.Посацького. Питання реконструкції та розвитку сільських поселень у своїх працях підіймали Р.Д.Багіров, М.М.Гераскін, М.П.Кончуков, В.А.Кірсанов, Б.А.Маханько, Є.М.Марков, С.Б.Мойсеєва, В.В.Мусатов, Б.В.Павлишин, Б.П.Тобілевич, Ю.Ф.Хохол, та інші. Суттєвий внесок у розвиток теорії та практики реконструкції та розвитку сільських поселень, реформування їх структурних елементів внесли закордонні дослідники: J.Bogdanowski, B. Bojanowska-Ziemska, R. Linke, M. Petelenz.

Проблемами архітектурно-планувальної реконструкції сільських поселень та сільськогосподарських підприємств, покращення та підвищення естетичної виразності сільських поселень протягом кількох десятків років займались ряд вчених Львівського національного аграрного університету, зокрема: Ю.Ф.Соломін, С.М.Соколов, Г.К.Лоїк, Л.Б.Гнесь, І.А.Березовецька, О.І.Сільник, І.Я.Черняк, А.В. Степанюк.

Про те не зважаючи на такі багато численні авторські дослідження цієї тематики, маловивченими сьогодні залишаються проблеми сільського поселення та їх територіальних груп у нових соціально-економічних формаціях.

Виклад основного матеріалу. Важливою складовою сільського розселення у сільській місцевості є сільські населені пункти, або поселення. Поняття «сільська місцевість» суспільними науками трактується як форма територіальної організації життя населення на заміських територіях, де сукупність сільських населених пункти формують постійні або тимчасові місця проживання.

Ковальов С.А. трактує сільську місцевість, як територію, яка розташована за межами міських поселень [1]. Сільська місцевість поняття широке і включає в себе не лише сільське поселення, але й цілу виробничу галузь, транспортну мережу, соціально-побутову сферу, природні багатства-ліси, водойми, пасовища, тощо. Складовою сільської місцевості є території, які містять у собі поняття розселення у сільській місцевості [2].

В наш час інтенсивного розвитку продуктивних сил, сільську місцевість необхідно сприймати як єдину природно-господарську систему, на розвиток якої має великий вплив ступінь внутрішніх інтеграційних зв’язків: економічних, природних, соціальних, адміністративно-управлінських, тощо.

Складовою територіальної організації людей є територіальна система розселення, яка виникла внаслідок різноманітних зв'язків між населенням різних поселень, на певних територіях. Така система є «територіальним поєднанням поселень, між якими існує більш-менш чіткий розподіл функцій (взаємний обмін функціями, виробничі і соціальні зв'язки» [3]. Академік М.А. Голубець відносить системи розселення до геосоціосистем, в яких відбуваються всі організовані і реалізовані людьми екологічні, соціально-економічні, демографічні, гуманітарні, інформаційні та інші процеси [4]. Між складовими цієї системами (людина → територія поселення → виробнича діяльність → об'єкти виробництва → інформація → центри обслуговування → рекреаційні території, постійно існує тісний взаємозв'язок. Ці складові зазнають постійних змін як в часі, так і в просторі, формуючись у єдину територіальну модель – систему розселення.

Територіальні системи розселення у своїй еволюційності можуть проходити декілька стадій розвитку, а можуть довший час, чи навіть постійно, залишатись на одній із них. (рис1.)

Рис. 1. Схема стадій розвитку територіальних систем розселення
(за Заставецькою Л.Б.)

Із збільшенням інтеграції праці між населеними пунктами все більше відбувається налагодження тісних взаємозв'язків. Займаючи другорядне положення по відношенню до територіальної організації виробництва, розселення являється одним із важливих чинників розвитку господарства. Об'єднуючись між собою трудовими, господарськими, соціальними, обрядово-культурними, виробничими, побутовими, родинними, релігійними, господарськими зв'язками, поселення творять систему розселення, яка характеризується не тільки самою величиною території, її місцем розташування, але ступінню взаємодії між елементами мережі.

Сукупність елементів господарської діяльності, які взаємодіють з системами розселення населення і визначають особливості його життєдіяльності у певному середовищі, є основою формування відповідних елементів територіальної структури господарства. В ній відбиваються динамічний стан розвитку продуктивних сил, просторові відмінності у

виробництві і розселенні населення, регіональні пропорції розвитку країни, різна економічна значущість територій [5- 6].

Відомо, що наявність і розміщення виробництва, організація системи обслуговування населення, географічно-природне середовище безумовно впливають на планування і параметри сільських поселень. Виходячи з цього можна виділити важливі складові, які формують систему сільського розселення – це виробництво, місця розселень, природне середовище, центри обслуговування.

Забезпечення зручного вирішення зв'язків між розміщенням продуктивних сил, розселенням, центрами обслуговування і відпочинку населення, опирається на транспортні можливості для обслуговування цих зв'язків. Існує подвійний взаємозв'язок, коли в одному випадку місця прикладення праці і розселення слугують основою розвитку транспорту, а у другому випадку саме транспорт диктує місця праці і розселення.

На сьогоднішній день основна маса сільських населених пунктів в Україні концентрується в придорожніх смугах на віддалі 10 - 15 км. З іншого боку, існує взаємозв'язок між типом транспортної мережі та системою розселення. Транспорт забезпечує міграційну рухливість населення, від нього залежить інтенсивність процесу заселення територій, районів нового освоєння. Транспортна система тісно взаємозв'язана і з розвитком міст і міською агломерацією, вона забезпечує систему формування взаємозв'язків між містом і сільськими поселеннями. І навпаки - відсутність доріг, розпад всієї сільської інфраструктури підсилює деградацію і без того нежиттєздатних поселень [7].

В нових соціально-економічних умовах несприятливі зміни відбулись у численних областях України, зокрема кількість постійного населення сільських територій Карпатського регіону протягом останній 20 років постійно зменшується, причому у Львівській області це зменшення є найбільшим (рис. 2).

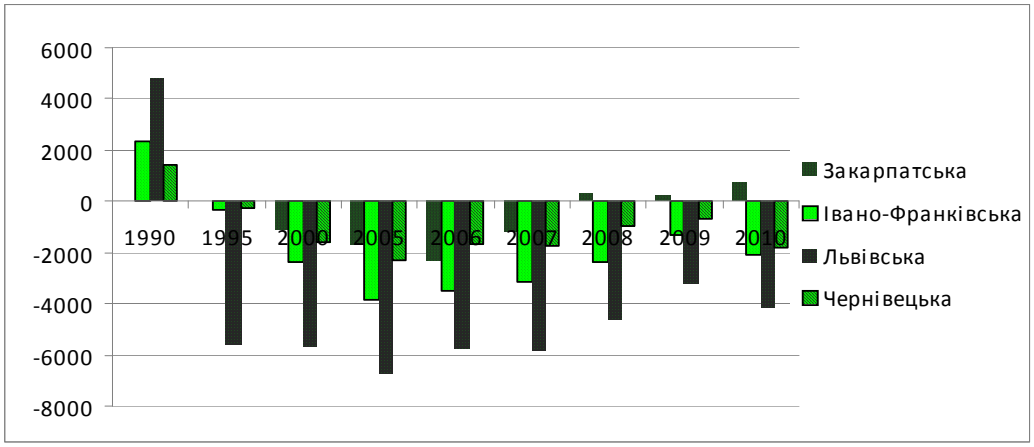

Рис. 2. Природний приріст (+), скорочення (-) сільського населення

в областях Карпатського регіону у 1990-2010рр. (осіб) [джерело 8]

Сьогодні масштабна трудова міграція сільського населення є характерною особливістю сучасної зайнятості (рис 3). Це вагома частка трудового потенціалу, зайнятих поза межами свого населеного пункту, у тому числі в містах та за кордоном. Згідно досліджень сільських населених пунктів Карпатського регіону, понад 40% мешканців, які працюють на підприємствах і в організаціях, майже чверть всього зайнятого (включаючи й особисте селянське господарство) сільського населення працює за межами свого села [9].

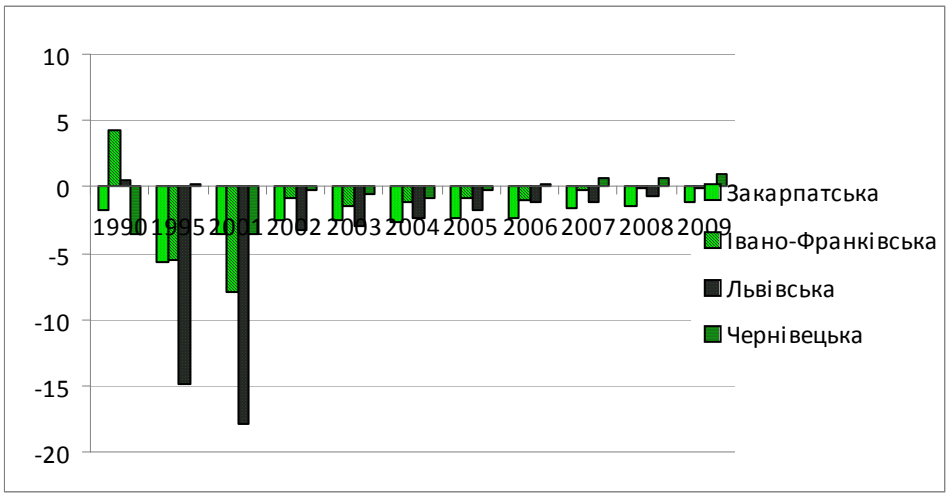

Рис. 3. Міграційний приріст (скорочення)населення Карпатського регіону у 1990-2009рр. (тис. осіб) [джерело 10].

Великий відсоток сільських мешканців Карпатського регіону, котрі працюють за межами свого населеного пункту вже достатньо тривалий час залишається стабільним. Це негативно відбивається практично на усіх сферах суспільного життя: зменшується кількість сільського населення, а отже і кількість зайнятих у сільському господарстві; втрачається соціальна інфраструктура сіл; деградують сільськогосподарські землі, відбувається депопуляція цілих сільських поселень, тощо. Неспіврозмірність між чисельністю сільського населення і величезними розмірами територій, вже сьогодні багатьох обезлюднених сіл, подрібнення поселенської мережі, все це з часом призведе до втрати контролю над великими територіями. Згортання мережі сільських поселень відбувається за рахунок вибуття, головним чином, малих сіл. При всьому цьому часто спостерігається низька якість проживання у сільських поселеннях, за винятком незначної групи колишніх розвинених центрів агропромислових підприємств, а також залежність інфраструктури від розмірів населеного пункту, кількості мешканців цього населеного пункту, вікових категорій, тощо. І саме соціальна інфраструктура разом з економічними чинниками найбільше впливає на відтворення трудового потенціалу.

Вже на протязі багатьох років констатуємо факт втрати потенціалу сільських шкіл, сільських дитячих садочків, клубів, лікарень, амбулаторій, тощо. Практично повністю зруйнована система побутового обслуговування сільського населення. Все разом погіршення рівня життя й скорочення кількості шкіл та лікарень викликає поступовий занепад і з часом зникнення українських сіл (рис. 4).

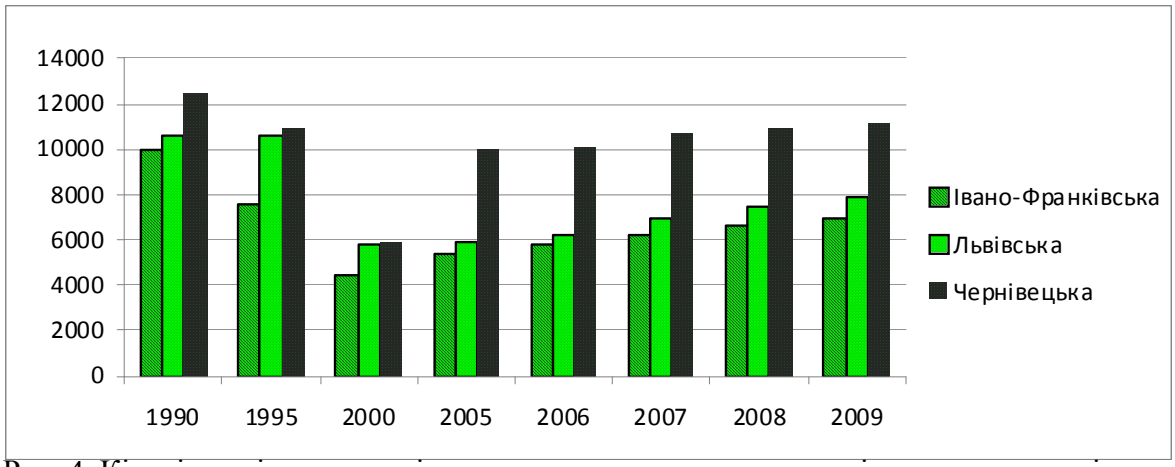

Рис. 4. Кількість місць у дошкільних навчальних закладах на сільських територіях Карпатського регіону у 1990-2009рр. (тис. місць) [джерело 12].

Останньою невтішною тенденцією є те, що мешканці сіл не маючи зайнятості у селах, де життя з кожним роком стає все більш нестерпним, змінюють своє місце проживання, переселяючись з навколишніх сіл до містечок [11]. Рівень зайнятості у селах Карпатського регіону постійно знижується. Масштабна трудова міграція сільського населення є особливістю сучасної зайнятості. Україна є однією з найбільших країн-донорів робочої сили в Європі. Це не могло не вплинути на численність сільських поселень.

Кінець XX ст. початок XXI ст. ознаменувався початком реформ у виробничій сфері сільської місцевості. Окремі господарства поділились на дрібніші, посилилася дисперсність розселення, з'явилися нові форми власності, у тому числі приватна. Диференціація форм організації сільськогосподарського виробництва спричинилась до утворення нових – нові кооперативи і АТ, і приватні (фермерські) господарства. Це створює у сільській місцевості дещо нову ситуацію. Що створює в сільській місцевості принципово нову ситуацію.

На зміну великим державно-колективним формам господарювання приходять індивідуально-родинні, колективні малі форми господарювання. Одноосібні селянські і фермерські господарства творять єдиний приватний фермерський сектор господарювання. Родинні приватні господарства сільськогосподарського спрямування розташовані сьогодні у дрібних селах, хуторах, які в минулому вважались «неперспективними» сьогодні виявляються у більш виграшному становищі, аніж ті селяни-господарі які займаються

трудовою сільськогосподарською діяльністю у більших і великих поселеннях. Проживаючи і ведучи діяльність, у цих колишніх «неперспективних» поселеннях вони, не тільки максимально зблизили і поєднали виробництво із житлом, але й отримали таку бажану незалежність в управлінні і використанні окремих об'єктів матеріально-технічної, інженерної природної інфраструктури.

Здійснювана нині в Україні економічна реформа передбачає формування в сільському господарстві багатоукладної економіки, з індивідуальним і фермерським господарством, державними, орендними підприємства. Ці та дещо інші підприємства не потребують крупного виробництва, тобто виділення великих територій для розміщення цих підприємств. Це в свою чергу виключає необхідність наскрізного зонування території на окремі зони – житлову, виробничу, громадську, рекреаційну.

Важливі принципи формування генеральних планів сільських поселень – функціональне зонування, містобудівельна роль виробництва, укрупнення підприємств та їх промислових зон – в результаті нової аграрної політики сьогодні не є актуальними. Як з економічної, так і з соціальної точки зору видно, що переважаючий розвиток сільського виробництва починає активно розвиватись саме на базі *середніх, малих і надмалих* підприємств. Їх розташування і концентрація в окремих спеціально відведених промислових зонах не є обов'язковим, хоча таке розміщення має ряд переваг. Саме тому принцип наскрізного зонування території поселення втрачає своє значення. Натомість нього виникає багато різноманітних форм кооперації, блокування і суміщення об'єктів житла, виробництва, бізнесу, сервісу, тощо. Для прикладу приватизація елементів і установ культурно-побутового обслуговування мешканців спонукає наближення їх до місця проживання власника і до житла клієнтів. Таким чином нові соціально-економічні умови створюють передумови дисперсного розміщення основних елементів сільського поселення – житла, об'єктів обслуговування мешканців, виробництва, рекреації, переплітання одних з іншими і можливістю їхнього повного поєднання.

Житлові утворення займатимуть невеликі території, де в них будуть введені елементи виробництва і обслуговування населення.

Висновки. Таким чином в сучасних умовах організація сільського середовища на рівні сільського розселення володіє такими характеристиками:

- формування ринкових механізмів регулювання вартості землі;
- відбувається процесс перерозподілу функціонального призначення, відродження старих і освоєння нових земель – як товару;
- тенденція до розукрупнення поселень, де переважає дисперсне розселення, з утворенням невеликих поселень, які можуть формуватись не

лише на базі виробництва, але й із врахуванням інших чинників (туризму, відпочинку, спорту, навчання, науки, бізнесу, тощо);

- соціальне розшарування і формування нової типології поселень вимагають також перегляду номенклатури, типології нормативної бази проектування житла, громадських і виробничих споруд;

- відмова від крупного виробництва і перехід до середніх і малих сільськогосподарських виробництв, дозволяє відмовитись від крупних виробничих зон в структурі поселення. Створюється тенденція поступового переходу від раніше домінуючого принципа функціонального зонування території поселень і переходу на так званий модульний принцип планування і забудови поселень. В кожному такому поселенні є присутнє житло, виробництво, і елементи соціальної інфраструктури. Таким чином принцип наскрізного зонування змінюється принципом дисперсного розміщення зон і об’єктів;

- пожвавлення міграційних процесів у сільську місцевість (особливо в села приміських територій) створює передумови для зміни типології сільського поселення.

Тривалий період еволюції сільського розселення та соціально-економічні перетворення в Україні періоду XX-XXI ст. спричинились до таких системи розселення :

1.Традиційні сільські поселення, що виконують переважно аграрну функцію, яка найбільш характерна для сільськогосподарських районів. Ця группа поселення характеризується:

- малі села що історично створювались протягом тривалого часу і які збереглись до цього часу;

- крупні і середні поселення, які були у свій час центральними садибами колгоспів і радгоспів. Вони були збудовані по генпланах в умовах планової економіки шляхом реконструкції історично сформованих сіл;

- сільські поселення, що збудовані на нових територіях і в минулому були центральними садибами колгоспів, радгоспів. Сьогодні такі функціонують. як центри нових видів господарств – акціонерних товариств,кооперативів, агропромислових підприємств і обєднань.

2. Дачні поселення, садово-городницькі товариства кооперативи – невеликі сезонні поселення поблизу міст. На сучасному етапі із-за екологічних проблем у містах цей тип поселень досить стійкий і має перспективи подальшого розвитку.

3. Поселення малоповерхової забудови – котеджного типу . на околицях крупних і середніх міст. Частина цих мешканців як правило має ще житло і у місті.

4. поселення фермерів – невеликі поселення нового типу, які розміщуються на вільних територіях у вигляді хуторів або поблизу доріг;

5. Поселення ексклюзивної індивідуальної забудови – резиденції крупних міських підприємств, банків, фірм, туристичні кемпінги, тощо. Житловий фонд який здається в оренду, або належить окремим власникам. Як правило такі поселення виникають в зоні впливу міст і не звязані з сільськогосподарською діяльністю.

Під впливом трансформації суспільства, зміни адміністративно-територіального устрою держави, відбувається еволюція територіальних систем розселення.

Література

1. Ковалев С.А. «Изучение сельской местности в экономической и социальной географии». //Вопросы географии. Сборник 115 (Экономическая и социальная география). - М.: Мысль, 1980. – с 172 – 193.]

2 *Ковалев С.А.* Географическое изучение сельского расселения (Задачи, методика, материалы, специальные карты расселения) / Под ред. Ю.Г. Саушкина. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. 340 с.]

3. Алаєв Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно терминологический словар. – М., : Мысль.1983.

4. Голубець М.А. Вступ до геосоціосистемології / М. А. Голубець. – Львів: Поллі, 2005. – 199 с.

5. Голиков А. П., Олійник Я. Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії. – К.: Либідь, 1998. - 168 с.

6. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. - К.: Ін-т екон. прогнозування, Фенікс, 2003. - 1008 с.

7. Гнесь Л.Б. Соціально-економічні проблеми стійкого розвитку українського села // Л.Б. Гнесь. – Берегово.: Поліграфцентр «Ліра», 2012. – С. 269.

8. Населення у Львівській області (на 1 січня). Кількість наявного населення : [Електронний ресурс] /Режим доступу : http://www.stat.lviv.ua/ukr/si/year/2011/t189911_4.pdf.;

9. Олійник О. До проблеми повномасштабного запровадження ринку землі в Україні / О. Олійник, Т. Олійник // Економіка АПК. – 2011. – № 7.; Статистичний щорічник Івано-Франківської області за 2009 рік / За ред. М. М. Колімбровського / Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2010. – 530 с.

10. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2009 рік / За ред. А. В. Ротаря – Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2010. – 527 с.

11. Прокопа І. В. Зайнятість сільського населення в Україні: територіальна

диференціація / І. В. Прокопа, О. Л. Попова, М. Г. Бетлій / // Економіка і прогнозування. – 2007. – № 10. – С. 56 – 74. – С. 62.
12. Регіони України 2010 : [статистичний збірник] / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2010. – Ч. 1. – 368 с. ; Регіони України 2010 : [статистичний збірник] / Держкомстат України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2010. – Ч. 2. – 805 с.
13. Калинчук Д. Село знелюднене / Д. Калинчук / Український тиждень, 30 квітня 2011 : [Електронний ресурс] // Режим доступу : http: // http://tyzhden.ua/Society/21748.
14. Статистичний щорічник Закарпаття за 2008 рік / За ред. Г. Д. Гриник / Головне управління статистики у Закарпатській області, 2009. – 559 с.; Статистичний щорічник Івано-Франківської області за 2009 рік / За ред. М. М. Колімбровського / Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2010. – 530 с. ;
15. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2009 рік / За ред. А.В.Ротаря.–Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2010.– 527с.

Аннотация

Автором статьи анализируются процессы трансформации и локализации сельских поселений и их территориальных групп в новых социально-экономических условиях. Характеризуются отражения основных этапов развития системы расселения. Характеризуются основные особенности каждого из этапов территориальной организации в разных регионах Украины.

Annotation

The author of the article analyzes the processes of transformation and localization of villages and local groups in the new socio-economic conditions. Displaying the main stage of the development of lokal system of settling. Characterizes the main features of each of the stages and features of the territorial organization of settlement systems in different regions of Ukraine.